

IVÁNYI MÁRTON

Áttekintés az ókori Dacia és a románság etnogenezisének vitájáról az első világháború előtti hosszú évszázad során

Robert Graves brit történész *Én, Claudius* című történelmi regényének egyik jelenetében megvilágítja a történetírás örök dilemmáit, amikor is Titus Livius, az agg a római polgárháborús részvétele mellett egy balkáni hadjáratot is sikerrel irányító Pollió szemére veti, hogy az utóbbi a szórakoztató stílust feláldozza a tárgyilagosság érdekében. Azon vádra, hogy „személyeit lelkiismeretes unalmassággal” mozgatná, és személyeitől „megtagadná a szónoki képességeket”, az előbbi azt válaszolja: „A költészet költészet [...] a történelem történelem, és nem lehet őket összekeverni.”¹

Az objektivitást torzító stilisztika mellett egyébről is szó van a múltra irányuló mindenkori reflexiók összefüggésében. Márai Sándor *Rómában történt valami* című regénye (1971) a Julius Caesar halála utáni napot meséli el, és a valós történelmi szereplő emlékezete megannyi perspektívából meglevenítve emlékeztet arra, hogy ahány szemlélő, annyi szemlélet.²

A szubjektív viszonyulás és viszonyítás eme egyetemes és eredendő problémáját tovább bonyolítja a társadalom és a politika sajátosságai és szempontjai miatt általában és óhatatlanul is „jelenközpontú, értékalapú, identitásorientált”³ historiográfia, ami a „balkáni latin-ság”⁴ vizsgálata kapcsán összebékíthetetlen álláspontokat és narratívákat szül. Ezek egymás mellé helyezését kíséreljük meg e helyen. E tanulmánynak nem célja tárgyának akképp történő elemzése, hogy minden kétséget kizáró következtetésekkel éljen egy olyan roppant homályos és ellentmondásokkal teli területen, mint amilyen a románság etnogenezise, amihez e kézirat szerzőjének e helyen sem tere, sem tudományos konszenzuson nyugvó, letisztult ismeretei nincsenek. Célja pusztán annyi, hogy későbbi vizsgálódások bevezetéseként áttekintse a vitairódalmát e – szellemi és tárgyi – területnek, a maga tisztázatlanságaival, nagyvonalakban érzékeltetve ellentmondásainak térfogatát egy a 18. század végétől a 20. század elejéig húzódó idősík metszetében.

Mindezt annak előrebocsájtásával vinném véghez, hogy ha bármiben is kialakult legalább viszonylagos egyetértés e tekintetben, akkor az az, hogy az egykori Dacia és a Balkán vidékein 1) beszélnek egy olyan újlatin nyelvet, 2) amelynek kialakulási folyamata és keretei egyelőre meghatározhatatlanok. Eme áttekintés tükrében további bizonyosság, hogy ez a téma élénken foglalkoztatta a különböző tudományágak szerzőit az első világháború előtti

¹ Graves, Robert: *Claudius, az Isten*. Budapest, 1982. 105. Ford. Palóczi-Horváth György.

² Márai Sándor: *Rómában történt valami*. Budapest, 2009.

³ Vö. Romsics Ignác: *A múlt arcai – Történelem, emlékezet, politika*. Budapest, 2015. 10.; Miskolczy Ambrus: *A román nép születése – avagy egy rejtély filológiája*. Aetas, 33. évf. (2018) 4. sz. 134.

⁴ Tamás Lajos: *Rómaiak, románok és oláhok Dácia Trajánában*. Budapest, 1935. 22.

korszakban, amelyet – kiterjesztve egyes hegemon nyugati történeszek⁵ „hosszú 19. század” fogalomalkotását – a 18. század utolsó harmadától az első világháború éveig számolunk ezúttal, M. d’Anville francia geográfustól (1768) Robert William Seton-Watsonig (1908). E két, időhorizontunk végpontjait adó szerző mellett Schlözer, Gibbon, Thunmann, Sulzer, Thierry, Kopitar, Sartori, Šafárik, Tomášek, Miklošič, Rösler, Jung, Pič, Jireček, Hodgkin, Havverfield, Mommsen és mások elméleteinek felvázolásával vizsgálom meg azt, hogy az első világháború időszakára – ahol a maga mai napig felfoghatatlan súlyával állítja „kész tények elé” a tudományt és visszaemlékezést a történelem – milyen szellemi-akadémiai erőviszonyok alakulnak ki egyes politikai folyamatok hátterében.

A nemzeti narratívához való közvetlen kapcsolódásuk miatt nem tárgyalja e kézirat a Magyar Királyság magyar származású⁶ szerzőinek az érintett időszakban a témában kifejtett nézeteit, ilyenformán Éder Károly, Engel János Keresztély, Réthy László, illetve a „túloldalról” Petru Maior, Gheorghe Sincai és mások vizsgálódásait és vonatkozó beszámolóit sem.⁷ Célja a harmadik, külső – valójában távolról sem elfogulatlan és nem is egységes – perspektíva látómezejének behatóbb megismer(tet)ése. Mindezt annak tudatában igyekszik tenni, hogy a kortárs nemzeti közírók fősodor szerint a román nyelv, illetve etnogenezis helye a mai napig sem tisztázott.⁸ Azt voltaképpen – a román történettudományi fősodor által időnként sugallmazottakkal ellentétben – eldönthetetlen vita övezi. Talán éppen e bemutatandó érvkészletek és szempontok szöges ellentmondásai nyomán, Miskolczy Ambrus történész szóhasználatával élve: „...a kontinuitás és bevándorlás hívei között a meccs eredménye null-null”.⁹

A felvilágosodás farvizén

Noha már a reneszánsz és a kora újkor időszakától a szellemi elit soraiból sokakat foglalkoztattak a balkáni latinság eredetének kérdései, így többek között olyan olasz humanistákat is, mint Poggio Bracciolini, Francesco della Valle, Raffaello Volterrano, Aeneas Silvius vagy

⁵ Eme első ránézésre talán önkényesnek ható korszakolási törekvésemhez szellemi inspirációt több meghatározó 20. századi történész nyomán merítek. A brit Eric Hobsbawm (1962., 1975., 1987.) háromkötetes trilógiájában (*The Age of Revolution: Europe 1789–1848*, *The Age of Capital: 1848–1875*, végül *The Age of Empire: 1875–1914*) az ún. „hosszú tizenkilencedik századot” 1789-től 1914-ig számítja. A szintén brit történész, David Blackbourn az 1780 és 1918 közötti időtávot vizsgálja. Blackbourn, David: *The Long Nineteenth Century: A History of Germany 1780–1918*. Oxford, 1997. A magyar származású John Lukács (2006) szintén különleges időszámításra vállalkozik, ugyanakkor annyiban nem illeszkedik e szekenciához, hogy ő éppenséggel rövidebb 19. századdal kalkulál, ami ugyanakkor szintén átcúszik a 20. századba. Esetében a két végpont a napóleoni háborúk vége (1815) és az első világháború kitörése (1914). Lukács, John: *A XX. század és az újkor vége*. Budapest, 2006.

⁶ Ugyanakkor eközben számos egyéb, például cseh, szlovén, erdélyi szász stb. nemzetiségű, Habsburg-birodalmi „alattvaló”, illetve az Osztrák–Magyar Monarchia szuverenitása alá tartozó területekről származó szerző okfejtései szerepelnek e tanulmányban, így például Vilem Tomášeké, Franc Miklošičé, Pavel Jozef Šafáriké és másoké is.

⁷ Egyébként koránt sincs feltétlenül két, etnikailag meghatározott oldal. Több, főként 19. századi román szerző, például Philippide, Eudoxiu Hurmuzachi is elfogadja a déli etnogenezis teóriáját, míg az erdélyi Toppelt Lőrinc 17. századi okfejtései például még magára a román történetírássra is serkentőleg hatottak.

⁸ Vö. Schramm, Gottfried: *Korai román történelem: nyolc tézis a délkelet-európai latin kontinuitás helyének meghatározásához*. Debrecen, 1997.; Andreose, Alvise – Renzi, Lorenzo: *Geography and distribution of the Romance languages in Europe*. In: Maiden, Martin – Smith, John – Ledgeway, Adam (eds.): *The Cambridge History of the Romance Languages*. Cambridge, 2013. 283–334.; Maiden, Martin: *The Oxford Guide to the Romance Languages*. Oxford, 2016.

⁹ Miskolczy: *A román nép születése – avagy egy rejtély filológiája*, 134.

Bonfini,¹⁰ különleges figyelem irányult e témára a felvilágosodás által is ösztönzött nemzeti ébredések kezdeti szakaszában, a 18. században. Ennek hátterében az is áll, hogy e század második felére a római eredet eszméje és a románság összetartozásának tudata egyre erősödött és terjedt. Mindez Európának ezen kevésbé ismert részén öntudatos, merész, egyben provokatív állítások megfogalmazásában öltött testet.¹¹

Nyugaton e folyamatok kibontakozásával hozzátetűlegesen egyidejűleg, a francia földrajztudós, Jean Baptiste Bourguignon d'Anville (1697–1782) 1768-ban megjelent *Géographie Ancienne Abrégée* című művének VIII. *Thracia, Moesia, Dacia* fejezetében (1768:312–321.) – miután az egykori dák helységnevek saját korabeli megfelelőit keresi – tesz egy több szempontból is hallatlanul érdekes megállapítást Dacia ókori területének lakosait illetően: „Ebben az országban még mindig ismert egy római eredetű, nyilvánvalóan a latin nyelvből származó nyelvet beszélő nép; ők azok, akik vlah vagy valak [vlak ou valak] néven elfoglalták a Kaszpi-tengeren túli Tatárföld egy körzetét [*un canton de la Tartarie*], ahova elszállították őket, majd később a besenyőkkel és a bolgárokkal együtt visszatértek arra a területre, amiből Románia lett.” (1768:319.) Úgy vélem, d'Anville-t számos egyéb szerzőhöz hasonlóan nyilvánvalóan nem más téveszti meg, mint a vlah exoníma hasonlósága a bulak türk népcsoport nevéhez.¹²

Három évvel később *États formé apres la chute de l'Empire Romain en Occident* címmel megjelent munkájának *Mémoire sur les peuples qui habitent aujourd'hui* fejezetében (1771:254–269.) szintén nemcsak a kontinuitás gondolata foglalkoztatja, hanem egy türk–tatár kitérő mellett érinti a népvándorlási hullámoknak az álitólagos folytonosság szempontjából kulcsfontosságú kérdését is:¹³ „Nagyon valószínű, hogy amikor Aurelianus elhagyta Traianus Daciaját, az országot nem ürítették ki annyira, és az nem néptelenedett oly mértékben el, hogy nagyszámú család, akik birtokaikkal több mint 150 évig kötődtek ehhez a földhöz, ne maradtak volna ott. Mindenesetre nem vagyunk kellőképpen tájékozottak [*on n'est point instruit positivement*] arra nézve, hogy ennek a népnek mit kellett megtapasztalnia több nemzet egymást követő inváziója alatt, amely a gótok után érte ezt az országot, beleértve a hunokat, avarokat, magyarokat, bolgárokat. Ami egyedülálló, és ami ennek ellenére félreérthetetlennek tűnik, az az, hogy a vlahok, akiket a besenyők kíséretében látunk, és bár a római fajból származnak, az ember összekeveri őket [*être confondus avec eux*] az előbbiekkkel, szintén elhagyták Tatárföldet [...] Azok a rómaiak, akik Daciában maradtak, ám körülzárva szkíták sokasága által és alárendelve azok mozgásainak, nagyon messzire kerültek, hogy végül egy újabb [népvándorlási] áradat [...] hozza őket vissza abba az országba, ahonnan elrabolták őket [...]. Emellett nem szabad elfelejtenünk azt sem, hogy a vlah nevet helytelenül használják. A Tatárföldre szállított római nemzet a szkíta nemzetek közepette pásztornéppé vált, állandó lakhelye nincs...”¹⁴

¹⁰ Tamás: *Rómaiak, románok és oláhok*, 100–104.

¹² A tanulmányban szereplő minden francia, német, angol vagy cseh(szlovák) szöveget saját fordításomban közlöm, kivéve, ahol ezt külön jelöltem, például Tamás Lajos látómezeje esetében.

¹³ A tanulmányban szereplő minden francia, német, angol vagy cseh(szlovák) szöveget saját fordításomban közlöm, kivéve, ahol ezt külön jelöltem, például Tamás Lajos látómezeje esetében.

¹⁴ Ha nem lenne evidencia, hogy d'Anville a bulak népcsoporttal keveri össze a vlahokat, akár azt is mondhatnánk, hogy a később keletkező ún. admigrációs elméletek egy korai, nagyon sajátos előfutáráról van szó, amellyel d'Anville tulajdonképpen akarva akaratlanul szintetizálja a kontinuitást Engel kritikai nézetével, aki, szintén félrérteve a helyzetet, azt állítja, hogy a románság a bolgár türkök klientúrájaként került volna a térségbe, és ezt őrizné a nevük is.

¹⁴ d'Anville: *États formé apres la chute de l'Empire Romain en Occident*, 260–263.

Azt, hogy d'Anville ezen egyáltalán nem hétköznapi történelmi fejtegetései a tatár földi mozzanatot illetően vajon milyen tényeken alapulnak, és ahhoz a szerző miért ragaszkodik ennyire, egyelőre tegyük félre, és folytassuk a megállapítás tárgyilagosabb első felével egy újabb nyugati szerző felidézésével.

Ugyanebben az évben ugyanis a német történész, August Ludwig von Schlözer (1735–1809) *Allgemeine nordische Geschichte* (Halle, 1771.) című, Tamás Lajos (1904–1984) temesvári születésű nyelvész értékelése szerint „a maga korában nagyhatású munkájában” arról értekezik, hogy „ez a nyelv jelentősen eltér az egyéb európaiaktól: számos latin szava van, amelyeket az ember a régi római gyarmatokból vezet le, amelyeket Trajanus császár ideküldött, és ami miatt az oláhok magukat is romuniusnak nevezik”. Megjegyzi ugyanitt azt is, hogy „azonban szavaik nagyobb fele, a nyelvtanon felül, egy ezidáig ismeretlen nyelvből [ered], amely gyaníthatóan az óbolgár”. „Ez a keveredés oly mértékű” – folytatja Schlözer, szintén megemlékezve a bulak/vlah problémáról –, hogy „egyes tudós szerzők, például a núbiai georáfus, vagy Abugasi [Bahadur] szerint a vlahok és a bolgárok egyenesen ugyanazon nyelvet beszélik”. Pedig a vlah valójában azon latinnal keveredett, „amelyet itt [Havasalföldön és Moldvában – ném.: in der Walachen und Moldau] Trajanus ideje óta beszélnek”. (1771:252–253.)

Az angol orvos és néprajztudós James Cowles Prichard (1786–1848) eredetileg 1813-ban *Researches into the Physical History of Mankind* című kötetének harmadik kiadásában megállapítja, hogy Johann Erich Thunmann (1746–1778) svéd nyelvész, történész és teológus az a szerző, aki az első valamirevaló kutatást végezte Európa keleti nemzeteinek történelmében. (1841:476.) A szóban forgó Thunmann 1774-ben *Untersuchungen über die Geschichte der östlichen europäischen Völker* (1841: 476) címet viselő vizsgálódásában tette közzé egyebek mellett azon véleményét, hogy azok az emberek, akiket vlahoknak vagy valahoknak neveznek, a régi trák és dák vagy géta törzsek utódai. A szlávok minden kelta népet „vlach”-nak vagy „vlach”-nak neveznek, miként a németek is „Welsch”-nek, és minthogy ez utóbbi elnevezést az olaszokra is kiterjesztették, így a „vlach” szó valószínűleg általában is a romanizált nemzetekre vonatkozik. A vlahok önmagukat „rumanje”-nak vagy „rumakje”-nek, vagyis olyan rómaiaknak nevezik, akik részben a dáciai római gyarmatosítóktól származnak. Noha a dák vagy a görög lakosokhoz képest kevesen voltak, úgy tűnik, képesnek bizonyultak bevezetni nyelvüket a népes Duna menti városokban. A vlahok Dacia ősi tartományának, nevezetesen „Wallachiának”, valamint Erdély és Moldva területének, továbbá Thrákia, Macedónia és Thesszália körzeteinek lakói. Jelenlegi nyelvük, a „romana rustica” számos más nyelv elegye. Thunmann megállapította, hogy a trákiai vlahok által használt szavak mintegy fele latin, a másik fele részben görög, gót és török, ám mindenekelőtt szláv. Kora bizánci szerzők írásaiban vélte felfedezni Thunmann a vlah nyelv első nyomait „torna, torna frater” formában Hitvalló Szent Theophanésznél, majd „retorna” alakzatban Theophülaktosz Szimokatésznél, mindkét esetben a bizánci hadsereg avarokkal szembeni, 579-ben (helyesen 587-ben!) zajlott hadjárata elbeszélésének összefüggésében. A 11. században vlah néven bukkannak fel újra Trákia, Macedónia és Thesszália hegyeiben. Az a tény, hogy a hegyekben találtak menedéket a szlávok, a besenyők, bizánciak és a népvándorlás további hullámai elől, Thunmann számára bizonyíték „ősi nagyságukra”. A Dunán innen (azaz északra) élő vlahokat a Dunán túl (azaz délre) élők testvéreinek tekintette, egyúttal azon híres trákok utódainak, akiket gétekként és dákokként ismerni. „A római uralom alatt vették át a római nyelvet és szokásokat, és amikor Caracallától megszerezték az állampolgárságot, rómaiaknak kezdték nevezni magukat.” (1774:360–361.) Határozottan kétli, hogy Aurelianus mind a Duna túlsó partjára költöztette volna őket; szerinte „nagyszámban maradtak Erdély hegyvidékein, ahová a vandálok, gótok, hunok, gepidák, szlávok, avarok és bolgárok beáramlásai-

kor menekültek, ami megakadályozta megsemmisítésüket; ezáltal nomádok lettek. A magyarok 894-es inváziója idején Erdélyben és Magyarországon éltek a Duna északi oldalán. Emellett a vlachok ősidők óta Havasalföld és Moldva lakói is (nem a 12–14. században érkeztek Nigra és Bogdan vezetése alatt, mint ahogy az egyes ellentétes felfogásokból következne). Vándorló életmódot folytattak, a török besenyőktől és a közöttük élő kunoktól pedig a tóban vagy dgiuban (csobán, pásztor) nevet kapták ennek eredményeként.” (1774: 362–363.)

Három évvel később a brit történész, Edward Gibbon *The History of the Decline and Fall of the Roman Empire* című, monumentális és olykor inkább szépírói teljesítményszámba menő, mint tudományos hitelű¹⁶ *magnum opus*a első kötetének XI. fejezete Dacia tartomány Aurelianus császár általi kiűritésének összefüggésében szintén érinti a népvándorlási hullámokat csakúgy, mint a feltételezett, mindennek dacára jelentkező folytonosságot is: „Aurelianus kivonta a római erőket Daciából, és hallgatólagosan lemondott arról a nagy tartományról a gótok és a vandálok javára [...] A dák alattvalók, immár eltávolodva azoktól a birtokoktól, amelyeket már nem voltak képesek művelni vagy megvédeni, erőt és népességet adtak a Duna déli oldalán. Az a termékeny terület, amelyet az ismétlődő barbár betörések sivataggá változtatattak, táplálta iparos tevékenységeiket [was yielded to their industry], és Dacia új tartománya ezáltal továbbra is megőrizhette Traianus hódításainak emlékét. A régi ország pedig jelentős számú lakost megtartott, akik jobban rettegtek a száműzetéstől, mint a gót uralomtól. Ezek az elfajzott [degenerated] rómaiak továbbra is a birodalom szolgálatában álltak, mely iránti hűségükről azonban lemondtak annak fényében, hogy gót hódítóik körében megteremtették a mezőgazdaság alapjait, a hasznos művészeteket és a civilizált élet kényelmét [convenciences of civilised life]. A Duna szemközti partjai között fokozatosan formálódott a kereskedelem és az osztozás a közös nyelven, és miután Dacia független állammá vált, gyakran a birodalom legszilárdabb helyállását tanúsította az északi vademberek invázióival szemben. Az érdekek eme felismerése ezeket a letelepedettebb barbárokat Róma szövetségéhez kötötte.” Gibbon e szakaszhoz fűzött 23. számú lábjegyzete kifejezetten megjegyzi: „A vlachok még mindig őrzik a latin nyelv nyomait, és minden korban büszkélkedhetnek római származásukkal.” (1776:356–357.)

E tendencia láttán csakis egyetérthetünk a két világháború közötti időszakban megjelent, amilyen átfogó és színvonalas, annyira visszhangtalan *Rómaiak, románok és oláhok Dácia Trajánában* című könyv már említett szerzőjével, Tamás Lajossal, aki úgy fogalmaz, hogy az újkor előrehaladtával „se szeri se száma azoknak az említéseknek, amelyek a rumán névvel kapcsolatban a római korig viszik fel az erdélyi oláhság eredetét”. Tamás e helyen azt is felleleveníti, hogy az egy évvel Gibbon könyve után kiadott *Monsieur de B***, Mémoires historiques et géographiques sur la Valachie* című mű névtelen szerzője szerint „kétségtelen, hogy Wallachia jelenlegi lakói abból a római gyarmatból származnak, amelyet Traianus császár ezeken a vidékeken létesített, és bár Wallachia számára, eltérően a többi déli országtól, nem volt biztosíték [fennmaradásra]”.¹⁷

Mindenesetre alig telt el néhány év, és egy svájci német történész és latinista, Franz Joseph Sulzer tollából megjelent egy a maga befejezetlenségében is fontos cáfolata eme eszméáramlatoknak *Geschichte des transalpinen Daciens, das ist: der Walachey, Moldau und Bassarabiens; im Zusammenhang mit der Geschichte des übrigen Daciens* címmel. (3 kötet, Bécs, 1781., 1782.) Ellentétben a korábbi gondolkodókkal, Sulzer azzal az elmélettel állt elő, hogy az erdélyi, havasalföldi és moldvai románság korántsem őslakos e helyszíneken,

¹⁶ Itt kell megjegyeznem, hogy Gibbon időnként a római uralom utáni Dacia civilizáltságáról, ellenállóképességéről és népességéről is igen ellentmondásosan ír.

¹⁷ Tamás: *Rómaiak, románok és oláhok*, 105.

hanem a Balkán-félszigetről vándorolt oda. Erre a véleményre a román nyelv vegyes jellege indította Sulzert. Számos bizonyítékkal támasztja alá állításait. Az ókori beszámolók alapján mindenekelőtt biztosak lehetünk abban, hogy az egykori Daciát Aurelianus kiürítette. Hasonlóképp hiányoznak a proto-románság jelenlétének bizonyítékai Aurelianus kivonulásától az erdélyi románokra vonatkozó első történelmi beszámolóig (a 13. században).

Sulzer kifejti: rendkívüli találékonyság, egyszersmind sok elvonatoztatás [eine starke Imagination und zugleich viel Abstraktion] szükséges annak feltételezéséhez, hogy egy közösség hétszáz éven át dacolhatott mintegy húsz barbár nemzet folyamatos támadásaival, akik aztán eltűntek Daciából, miként annak elképzeléséhez is, hogy Dacia csupán rejtékhelyek és hegyi barlangok országa, ahol az egész nemzet ilyen sokáig elbújhat anélkül, hogy a sok nemzet egyikévé válna vagy akárcsak valamelyest is megváltozna. (1781:II. 11.) Ez azt jelentené ugyanis, hogy a gót, hun, gepida, longobárd, avar, bolgár, besenyők és más népek. az egyetlen szláv kivételével anélkül vonultak volna át a térségen, hogy az akárcsak egy szóval vagy emlékkel is rögzült volna a román nyelvben. (1781:II. 11.) Hosszasan tárgyalja Sulzer (1781:II. 12–16.) a román közösségi intézményi elmaradottságot, ami a szerző szemében szintén annak bizonyítéka, hogy a románság nem volt birtokában letelepedettségi-szerveződési hagyományoknak, máskülönben hogyan is fordulhatna elő, hogy egy adott terület legősibb és legnagyobb lélekszámú nemzete ilyen hátrányos helyzetbe kerüljön. Egy további érve Sulzernek a románok görög keleti egyházhoz való felekezeti kötődése. Mint írta, szükségtelen bárkit is emlékeztetni arra, hogy a kereszténységet, amely a daciai gótok körében számos követőre lelt, később teljesen megsemmisítette a hunok, avarok és más nemzetek inváziója. Olyannyira, hogy a pápai udvar a 13–14. században támogatást nyújtott a magyar királyoknak a keresztény hitnek az egykori kun részekén való elterjesztéséhez. Az idősíkok elnagyolt kezelése mellett is elgondolkodtatók Sulzer e meglátásai, amelyek így folytatódnak: ahogy a vlah jelenlétnek nincsenek nyomai (*von den Walachen liesse wir nirgend*), úgy annak sincsenek, hogy vallásukat terjesztették volna, illetve egyházi életük intézményeit miszionáriusok vagy bárki is kiépítette volna. (1781:II. 18.)

Csak annyit tudni, hogy arra, hogy a vlahokat a „római” hitre térítsék, történetek kísérletek. Noha III. Honoriusz pápa (1148–1227) felszólította András és Béla magyar királyokat, hogy ha kell, kényszerrel nyerjék meg a vlahokat a római katolikus vallás számára, ők mégis kitartóan ragaszkodnak ahhoz a görög rítushoz, amit Dunán túli (azaz a Dunától délre élő) nagyszámú kucovlah (*aromun*) testvéreik is gyakorolnak. Minden bizonnyal ez utóbbi térségből (*aus Illyrien, aus Macedonien, oder von dem Berge Hämus*) érkezett az ortodoxia (*altglaubige Religion*) is az egykori Dacia területére, hiszen annak a 10. század előtt (ugyanitt Sulzer megkockáztatja a 11. századot is) nincs nyoma északon Szent Istvánig (*Stephan der Heilige*) és közvetlen követőiig. A több hullámban végbement vlah bevándorlás időpontját később határozza meg a szerző (lásd alább), e helyen beéri azzal, hogy megállapítja: Moldvába és a Kelet-Havasalföldre, mely országokat a 12. századig egyaránt Kumániának nevezték, később jutottak el, mint Havasalföld nyugati részére vagy a szörényi bánság területére. (1781: II. 19–20.) Amikor 1186-ban a trákiai vlahok két testvér, Asan és Peter vezetésével elszakadtak Bizánctól, arra biztatták a bolgárokat, hogy csatlakozzanak hozzájuk, szövetséget alakítva ki a havasalföldi és moldvai kunokkal is. Sulzer felteszi a kérdést: Miért nem az egykori Daciában élő vlah testvéreikkel szövetkeztek, akik abban az időben bizonyosan nagy létszámúak voltak és jelentős tényezőt alkottak, ha egyszer Trajanus császár idejéből maradt fenn a jelenlétük (*wenn sie von dem Kaiser Trajanus her hier geblieben sind*)? (1781:II. 20.)

Sulzer további érve a folytonossággal szemben az, hogy nem találkoznai vlahokkal Moldovában sem, amikor a mongol invázió elől a kunok 1239-ben Magyarországon telepednek le, sem a tatárjárás összefüggésében, miközben az utóbbira nyilvánvalóan Erdélyen és Mára-

maroson keresztül került sor. (1781:II. 23–25). Sulzer felveti továbbá, hogy csakis IV. Béla király 1247-es adománylevelében, amikor is a Johannita Rend hűbérbe megkapta a szörényi bántágot és „egész Romániát” (*und ganz Rumanien*) bizonyos feltételek mellett, szerepelnek az első ízben utalások a vlahok Dunán inneni jelenlétére. Ha figyelmesen olvassuk a dokumentumot, Sulzer szerint az a benyomásunk támad, hogy ezek a vlahok csak nemrég (*seit kurzer Zeit*) érkezhettek. Béla királyról tudjuk, hogy német telepeseket hívott be, és visszahívta a Bulgáriába menekült kunokat. Miért nem fogadott be vajon elnéptelenedett birodalmába balkáni vlahokat is, ha egyszer „Dacia” az számukra elvileg állítólag eleve ismert, ezáltal otthonosabb (szó szerint: kényelmesebb) is (*bequemere Dacien*) volt? (1781:II. 26–27.)

Sulzer érvelése ezután nyelvészeti irányt vesz, és igen elgondolkodtató megállapítást tesz. Szerinte képtelenség, hogy amíg a nyugati latin nyelvek időnként kölcsönösen érthetetlenek egymás beszélői számára, arról nem is beszélve, hogy ez utóbbiak közül az egyes nyelveken belül sem elhanyagolható a nyelvjárások szerepe (itt a katalán, kasztíliai vagy granadai spanyol, illetve Velence, Milánó, Firenze és Calabria helyi dialektusainak példáit sorolja), addig egy macedo-román vagy kucovlach ugyanúgy szót ért egy marosmentivel, mint egy hotinival. Csakis egy északi irányú vándorlás (hiszen abban, hogy a kucovlahok nem Daciából érkeztek, Sulzer egyetért Thunmannal, de szerinte egy megfordított tájolás már kiállja a történelem próbáját) magyarázhatja meg e nyelvi egyezéseket. Sulzer utal rá, hogy maga Thunmann is milyen hasonlónak találja a macedo- és a Dunán inneni románt, amelyek lényegében abban különböznek, hogy az előbbiben több a görög jövevényszó. Az efféle nyelvi egyezést még akkor sem magyarázná az elszigetelt, párhuzamos fejlődés, ha *ad absurdum* félretesszük azt a jól dokumentált történelmi alapvetést, hogy maguk a rómaiak is eleve a birodalom minden tájáról érkeztek, igen diverz nyelvi és származási háttérrel. Hiszen maga Thunmann is kimondja, hogy a trákiai lakosság a maga legalább 13-14 népcsoportjával (*von wenigstens dreyzehn bis vierzehn Völkerklassen*) erőteljesen „megcsonkította” (*verstümmelten*) a latint. Következőleg az előbbi helyről induló vándorlásról van szó. (1781:II. 34–39.)

Megkérdőjelezi (1781:II. 48–51.) továbbá Thunmannak a vlah exoníma eredetéről alkotott felfogását, felidézve Roger Bacon, Abulgazi, Plano Carpini és mások leírását a bulak türkökkel kapcsolatban, s ehhez a szellemi áramlathoz sorolja az orosz Nyesztort is. Mindenestre ő nem vonja le ezzel kapcsolatban azt a következtetést, hogy a vlahok egyik ága egy eltörökösödött római nemzet volna, ahogy d’Anville tette, inkább Schlözerhez hasonlóan a bolgárokkal való hosszabb együttélést gondolata mellett száll síkra. Bár Sulzer leszögezi, hogy a vlahoktól nem tagadható meg a római származás, azonnal hozzáteszi, hogy vegyes nemzetről van szó, ami nem kevésbé szláv, mint amennyire romanizált. Nyelvük pedig több szláv szóval rendelkezik annál, mint azt a vonatkozó irodalom elismerné. Ahogy a rómaiak által meghódított nyugati tartományokban is elfogadták a helyi közösségek a latin nyelvű szavakat, úgy a szlávok a római szokásokkal egyidejűleg megtanulhatták a latin nyelvet is e hosszú időszakon át tartó kapcsolat révén. Feltehetőleg még sokáig eldöntetlen marad, hogy a vlahok eredetét a rómaiaktól vagy a szlávoktól kell-e levezetni.

Sulzer azzal folytatja, hogy a vlahok csakis a szlávokkal való hosszabb kapcsolattartás és együttélés révén válhattak ennyire kevert nemzetté. A szlávok a rómaiak között éltek, de ez nem lenne elég egy harmadik nemzet kialakulásához, ahhoz mindkét nemzetiségnek szorosabban kellett kapcsolódnia egymáshoz (*es erfordert dass diese Nationen in engere Verbindungen miteinander treten*) (1781:II. 58.), kölcsönös konnubiumot létesítve, alighanem a római imperium gyengülésével párhuzamosan. Sulzer egy saját korabeli erdélyi analógiával él ennek szemléltetéséhez: a napi tapasztalatok tanulsága Erdélyben és Magyarországon ugyanis az, hogy nemzetiségek együtt élhetnek, mégis megőrzik nyelvüket, erkölceiket és szokásaikat, és nem keverednek egymással. A két nemzetiség nem hoz létre közös nyelvet

azáltal, hogy egymás mellett él, és nem elég az sem, ha csak elszórtan, egyesével házasodnak össze, hiszen az még tömeges házasodással is több generációt vesz igénybe, mire az előítéletek és a vallási, nyelvi és erkölcsi különbségek megszűnnek. Ha a szlávok csak a latin nyelvet használták volna, akkor nem egy új nyelv, hanem kizárólag egy új latin nyelvjárás jött volna létre. Ezután a két fél megpróbált kommunikálni egymással, így a szláv és a román elemből vegyes nyelv lett, és kialakult a vlah nemzet. (1781:II. 6., 53., 58–60.) Ezeket a kapcsolódásokat jeleníti meg a román nyelv számtalan példája, illetve az, hogy a teljes vlah nyelvben nem található a 'szeret', 'szeretet' jelentésű latin *'amare'* vagy *'amor'* szavakra emlékeztető egyetlen szót sem. A *'iubi'* a románban egyértelműen szláv, ahogy a *'dragoste'* ('kedves') is, ugyanakkor a *'iubi'* szláv igetőhöz latin igenévképző suffix csatlakozik. Sulzer szerint a román szókinsz 4/8-a latin, 3/8-a szláv, a maradék 1/8 pedig görög, gót és török. (1781:II. 61–63., 140.)

Egy későbbi szerző, a témához szintén hozzászóló cseh „rösleriánus” történész és jogtudós, Karel Kadlec (1856–1928) a következőképp méltatta Sulzer „nagy forradalmat jelentő” fejtegetését: „...ebben az új elméletben a legfontosabb annak sokoldalú és meggyőző indoklása. Milyen naivnak is tűnt Sincai és Maior vlahokról alkotott felfogása Sulzer ötletes és éles (*důmyslným a bystrým*) következtetéseivel szemben!” Igazságtalannak tekintette azt továbbá, hogy Sulzer a maga ennyire eredeti és szofisztikált konklúziókkal teli munkája ellenére sem örvendett akkora megbecsültségnek, mint a kontinuitástan később tárgyalandó, 19. századi fő kritikusa, Robert Rösler. (1916: 20.)

Johann Christoph Adelung (1732–1806) német grammatikus és filológus 1806-ban írott *Mithridates, oder allgemeine Sprachkunde* című munkája második részében ismerteti Thunmann elképzeléseit, ám ő az általa „római-szlávnak” vagy vlahnak (*römisch-slavisch oder walachisch*) nevezett nyelv és az olasz hasonlóságának forrását máshol keresi. Szerinte az nem lehet merő véletlen, és adódhat abból is, hogy 1249-ben (valójában 1247!) Erdély és Havasalföld egy része a johanniták igazgatása alá került, akik itáliai és dalmáciai (Scardona, napjainkban: Skradin) testvéreiket hátrahagyva jelentek meg e térségben. Másrészt e hasonlóság magyarázható a pápai állam ténykedésével, XI. Gergely azon erőfeszítéseivel is a 14. század végén, hogy a görög rítusról megnyerje a lakosságot a római hit számára, például Spalato (Spil) Antal püspök – bizonyára nagyszámú – olasz térítőinek közreműködésével. (1809:725–726.)

Ezt követően Adelung (1809:726–728.) azzal folytatja, hogy e nyelv szláv elemei abból adódnak, hogy már Heraklios (575–641) bizánci uralkodó alatt is hét szláv törzs élt a Duna és a Balkán-hegység között, ami magától értetődően nagy hatással bírt. Thunmann azon nézetét, hogy sok dák és trák elem lenne a nyelvben, erősen kétli, hiszen a népvándorlás véget nem érő forgatagában ez aligha lett volna lehetséges. 279 körül basztarnák, gepidák, gótok és vandálok, majd 334 körül jazigok, Attila halála után pedig hunok és alánok éltek a térségben. Majd a vidék a kelet- és nyugat-gótok, hunok, antok, bolgárok és avarok felvonulási területévé vált, aminek eredményeként a történetírók beszámolóit szerint a 12. század derekára Moldva lakatlanná vált. Adelung ezt követően idézi e tanulmányban a már korábban kifejtett okokból részletesen nem tárgyalt, ám kétségtől megkérdőjelezhető Engel János Keresztély (1770–1814) okfejtését, aki szerint a vlah jelenlét a 9. század elején Trákiában portyázó bolgárok által tömegesen ejtett foglyokhoz köthető, ahogy maga a vlah elnevezés is a Volga szót örökíti meg, ami a bolgárok őshazája. Létszámuk a tatárjárást követő betelepedések eredményeként megnőtt. A nyelvi besorolást illetően Adelung tulajdonképpen nem foglal állást, ugyanakkor néhány sajátosság kapcsán (például egyes igeidők képzése) latin eredetet valószínűsít, néhány egyéb esetben (például az igei személyek módosulása) pedig szlávot.

A vlahok állítólagos tiszta romanizmusának gondolata (Sincai és Maior) újabb ellenfélre talált a szlovén nyelvész-filológus Jernej Kopitar (1780–1844) személyében, aki a *Wiener Allgemeine Literaturzeitung* 1813-as kiadásában *Walachische Literatur* címmel nyelvészeti perspektívából recenzálta Maior vitaindító könyvét. Elgondolkodtató megállapítása szerint a román nyelv egyes sajátosságait csak egy az albánra nemkülönben ható harmadik nyelv tekintetbevételével lehet megmagyarázni. Ezt a nyelvet Kopitar tráknak, gétának vagy illírnak gondolta, kérdőjelet rajzolva kéziratában, nem foglalva állást, ahogy a Dunán inneni vagy azon túli eredetet illetően sem. Mindenesetre kijelenti, hogy mind a (román) történelem, mind a nyelv „továbbra is valós és mély homályba burkolt”. (1813:1551.) Kopitar később, 1829-re megalkotja híres *Sprachbund*-elméletét is, *Albanische, walachische und bulgarische Sprache* című cikkében rámutatva, hogy a Balkánon „egyetlen nyelvtan uralkodik, hármassal nyelvvárossal” (*nur eine Sprachform herrscht, aber mit dreierley Sprachmaterie*). (1829: 86.)

William Leake (1777–1870) brit régész *Researches in Greece* (1814) beszámolójában közölt nézete szerint a görögök által „fekete vlahoknak” (gör.: *mavrovlahoi*) hívott havasalföldi románok a rómaiak leszármazottai Trajanus Dacia provinciájából, míg a részben északra vándorló macedo- vagy kucovlahok, vagy más néven cincárok ősei Moesia római gyarmatosítói, illetve a trák hegylakók. Eredetük tehát közös, az albánokkal pedig egyszerre tűnnek fel a 11–12. században. Meggyőződésük a római leszármazás, ami „egy olyan sejtés [conjecture], amit nagymértékben megerősít a latin szavak nagy aránya nyelvükben”. (1814:363–364.)

Az osztrák író, Franz Sartori (1782–1832) *Historisch-ethnographische Übersicht der Wissenschaftlichen Cultur, Geistesthätigkeit und Literatur des Österreichischen Kaiserthums nach seinem mannigfaltigen Sprachen und deren Bildungsstufen* (1830) című történelmi-néprajzi áttekintésében több ízben vitába száll Engel és Sulzer elméleteivel, és Kopitar „hibrid származási” nézete mellett kötelezi el magát. Noha szintén elveti a tiszta római származást, Sulzerrel ellentétben a románság őseit nem Thrákiában keresi. Kopitarhoz hasonlóan romanizált dákokban gondolkodik, akiknek ősei Traianus római gyarmatosítói és a bennszülött dákok, ellentétben a macedovlahokkal, akik pedig egyfelől a római gyarmatosítók, másfelől az őshonos mósusok és más trák népek leszármazottai. (1830:158., 152–153.)

Sartori arra is utal ugyanakkor, hogy annak a nézetnek is lehet igazságalapja, miszerint a románság szláv eredetű, hiszen egyes beszámolók szerint a dákok és a géták is szláv népek voltak, és a számos szláv szó is emellett szól. Mindenesetre megállapítja, hogy az újlatin nyelvekhez (olasz, friuli, francia, spanyol) közebb áll a román nyelv, ezt támasztja alá a névelőhasználat, ami ugyanakkor az albánhoz és a bolgárhoz hasonlóan utánvetett. Továbbá kevesebb nyelvtani nem és névszóragozási eset létezik a románban, mint a szláv nyelvekben, ugyanakkor többféle konjugáció adott. Úgy véli, a vlah szavak többsége vitathatatlanul latin eredetű, ami könnyen felimerhető annak ellenére, hogy a római gyarmatosítók létszáma Daciában és Trákiában a helyi lakosságénál kisebb volt. Ahogy a római hódítók nyelve vegyült más országokban is, például Galliában, Hispániában vagy Nagy-Britanniában a legyőzöttékével, valamelyest megőrizve annak rétegeit, ugyanilyen félreismerhetetlenül keveredett mind a macedo-, mind a dákoromán nyelv egy a mai albánnal rokon nyelvvél. (1830:155–157.)

Mindebből genealógiai szempontból az következne, hogy a macedo- és dakoromán nyelv Rómának Kr. e. és u. 100 között a trákkal kötött első házasságából, míg az olasz, az okcitan, a francia, a spanyol és portugál, a grison (azaz romans), friuli stb. Rómának Kr. u. 500 és 700 között a germánnal kötött második házasságából származik. Eszerint a (proto-)román nyelv valóban a latin legidősebb leánya, ugyanakkor az egymással testvéri viszonyban lévő

nyugati újlatin nyelvek számára csak fél- vagy mostohatestvér: ugyanattól az anyától, de más apától. Természetesen a román értelmiségnek nem kedves e hibrid származás, ők inkább tiszta rómaiak lennének, sőt közvetlenül Róma városából származó telepések ivadéakai (noha ennek ellentmond Entropius megállapítása, aki szerint az előbbieket a római világ minden részéről érkeztek), akiknek vulgáris latin nyelvét megőrizte a román. E tekintetben összeütközésbe kerülnek az olaszokkal, akik maguk is igényt támasztanak e népi latinra. „A kritikus nyelvésznek azonban mindkét állításon nevetnie kell [...] Épp ennyire alaptalan azon állítás is a románok részéről, hogy az 1439-es Bazel–ferrara–firenzei zsinatig latinul (!) írtak volna, amikor is a görög egyház a cirill írás felé csalta őket [...] Hol találni egyáltalán írott nyomát latin írásuknak 1677-ig [...], végül is az oláhok tiszta ősei, az albánok a mai napig nem írnak jóformán semmit sem.” (1830:158–159.) Ezt követően Sartori a vlah elnevezést vizsgálja. Elveti Thunmann magyarázatát, aki szerint a név az északi szláv nyelvekben vándorlót jelentene. Továbbá nem fogadja el a 17. századi dalmát történetíró, Lucius fejtegetését sem, hogy a szó hegyi pásztorra utalna, de Engelét sem, aki szerint a volgai bolgárokról van szó (vö. d’Anville 1768.), és ismételtelen Kopitarhoz fordul, aki szerint az a valamennyi újlatinra vonatkozó gyűjtőnévből vezethető le (vö. ‘olasz’, ‘velsz’ vagy ‘belga’ magyarul is). Sartori azonban arra is emlékeztet, hogy e fogalom a bizánci görög íróknál, Luciusnál vagy a törökben inkább a pásztoréletmód sztereotíp referenciája. (1830:160–161.) Végül kitér a macedorománokra is, akik kucovlah beceneve (jel.: sánta vlah, szerbül: cincár) Lucius szerint a bizánci fogságba esett, megcsonkított oláh hadifogoly felmenőikre utal, mások szerint nyelvük annyi görög jövevényszót tartalmaz, hogy „nem áll meg a saját lábán” (*nicht auf eigenen Füßen einhergeht*). A modern görög nyelv együttesen „moesiái dákoknak” hívja mind a dákó-, mind a macedorománokat. (1830:161–162.)

A német filológus Friedrich Christian Diez (1794–1876) *Grammatik der romanischen Sprachen* című művének első kötetében tárgyalja a román nyelvet is, a római hódításokból eredeztetve azt: „A gyarmatok az őslakosok romanizálódását is előidézték.” Csakhogy, mint azt egyes elődeihez viszonyítva óvatosabban megállapítja: „...ez nem lehetett olyan radikális [durchgreifend], mint a nyugati tartományokban, mert mintegy százötven év [272] után Arelanus császárnak át kellett engednie Daciát a gótoknak; abban az időben az átengedett föld lakóinak egy részét Moesiába vitték.” Majd a népvándorlás forrásaiból következők: „Az ötödik század vége felé [489] a bolgárok, egy szláv törzs megkezdte betöréseit Moesiába és Trákiába, és amikor 678-ban valóban Moesiába telepedtek, ott már szláv településeket találtak. Nyolcvan évvel később szláv tartomány alakult Macedóniában, végül a valachok laktak a térségben a szláv népek részben elhatárolták, részben megszilárdították. Ide tartozik a tatár nemzet [tatarische Nation] is, amely a Duna menti tartományokat a 4. század óta sújtja. Ez a hatalmas népforgatag [Völkerverwicklung] tökéletesen visszatükröződik a keleti lingua francában.” Jelentőségteljes állítások következnek a román nyelv igen vegyes összetételéről: „...alkotórészeinek alig a fele maradt latin, a másik fél gyökerei szláv, albán, görög, német, magyar, török és más nyelvekben keresendő. Kedvező körülmények között egy nyelv ugyan képes lehet elviselni akár a legerősebb keveredést is anélkül, hogy mindez rontaná a karakterét, ám a román, úgy tűnik, még nem ébredt saját tudatára [zur Besinnung kommen], amikor az idegen anyag már át is kezdett hatolni rajta.” (1856: 64–65.)

Az MTA tagjává is megválasztott Amédée Thierry francia történetíró nemcsak *Histoire d’Attila* című monográfiájában (1856:248–249.), hanem az első ízben 1862-ben megjelent *Tableau de l’Empire romain* című, Róma történetét a Nyugat-Római Birodalom bukásáig végigkísérő monumentális munkájában is ténynek tekinti mind Dacia latinizációját, mind a tartomány fenyegetettségét, majd annak kiürítését, ezen felül a római–román folytonosság kirajzolódását is. E két utóbbról a következőképp ír: „Ez az oly hatalmas és minden háború-

jában oly szerencsés császár [Aurelianus] mégis oly cselekedetbe adta nevét, melyet a történelem több ízben vélt már gyengeségnek. Nem remélvén, hogy megőrizheti a gótoktól kelet felől, a szvébektől nyugat felől szorongatott Daciát, melyet csak nagy haderők ráfordításával lehetett volna megtartani, elhatározta annak feladását. Így a birodalom határa, melyet Trajanus a Kárpátoknál tűzött ki, a Dunához helyeztetett vissza. 275-ben történt ez a nagy esemény, mely a dunántúli tartományt a barbárságnak engedte át. Azokat a római telepeseket, akik kérvényezték, átszállították Moesia egyik részébe, melynek, megőrizve némi büszkeséget, az elhagyott tartomány nevét adták. Sokan azonban ragaszkodva a földhöz, melyen születtek, inkább akartak ott maradni és élni a barbárok közt; s ezeknek utódai a fajok annyi változásának és megannyi forradalom sok évszázadának [malgré tant de changements de races et tant de siècles de revolution] ellenére, a Duna-síkságon örökítették meg számunkra a latinból eredő nyelvüket csakúgy, mint a római titulust [la langue latine et le titre même de Romain]”. (1862: 412.)

Franc Miklošič (1813–1891) szlovén filológus is hozzászólt a román nemzet és nyelv eredetéről folyó vitához *Die slavischen Elemente im Rumunischen* című művében. Azon véleményének adott hangot, hogy a románság Traianus Daciájában kezdett kialakulni, ám Dacia kiürítése után ez a fejlődés Moesiában folytatódott, azaz a Dunától délre eső Daciában, majd ismét a Duna bal partján, amikor a románok az 5. század végén a Balkan-félsziget szlávok általi elárasztásának eredményeként észak felé kezdtek mozogni. Természetes, állítja Miklošič, hogy a rómaiak keveredtek az őslakos dákokkal Daciában és a gétákkal Moesiában, vagyis a 4. és 5. századi románokat romanizált dákoknak és gétáknak kell tekinteni. A szláv özönnel egy időben a románság déli irányú „áramlása minden bizonnyal folytatódott, mivel a nyelv azonossága kizárja azt a feltételezést, hogy a macedorománság máshol keletkezett, mint a dákorománok, hiszen ha tagadnánk a macedo- és dákorománok azonosságát, akkor azt kellene feltennünk, hogy a rómaiak benyomultak Macedóniába, márpedig annak nincs nyoma a történelemben [durch die Geschichte nirgends bezeugte Einwanderung]. A román nyelv eredete tehát az elmondottak alapján a 2. század elejére nyúlik vissza, amikor is a római gyarmatosok letelepedtek a Duna bal partján [...] Dacia gyarmatosítása eredményezte a román nyelvet [...] Az a vélekedés azonban, hogy a románok valódi rómaiak lennének, megalapozatlan [Dass die Rumunen reine Römer seien, ist eine unbegründete Meinung], hiszen az első daciai gyarmatosítók sokszínű közössége a világ minden tájáról származott” – csatlakozik Miklošič Eutropius római történetíró Sulzerre és Sartorira is ható, a gyarmatosítók kevert összetételére vonatkozó nézetéhez, „miként minden bizonnyal azt is helytelen lenne állítani, hogy a gyarmatosítás idején Dacia elhagyatott lett volna”. Ezért úgy véli, hogy „az első római gyarmatosok már maguk sem voltak rómaiak, de még ha így is lett volna, sem lehettek volna képesek rómaiak maradni”. A későbbi időszakban, a 6. század körül az összekapcsolt autochton elem és a római elem kiegészült a szláv, elsősorban a szlovén (*namentlich das Slovenische*) nyelvvel. „A bőséges szláv helynév mellett a szláv nyelvből eredő szavak a románban olyan nagyszámúak, hogy az nem magyarázható két népesség pusztá egymás mellett élésével...” Az eme állítását egyébként terjedelmes szöszedettel is alátámasztó Miklošič e ponton Sulzer nézetét visszhangozza, és Kopitarhoz vagy Sartorihoz is hasonlóan a szláv elem jelentősége mellett érvel. (1862:4–5.)

Miklošič nézete itt ellentmondani látszik annak, amit ugyanő fejtett ki a fent említett műhöz mellékelt *Die istrischen Rumunen* (1862) című cikkben, amely az isztriai románok hazájáról szól. Ez utóbbi helyen ugyanis azt állította, hogy az isztriai és a dáko-románok nyelvének hasonlósága nyomán „kedvezőnek tűnik azon feltételezés” (*einer [...] Annahme günstige sein zu scheint*), hogy a román nemzet mindkét ágának megjelenése az al-Dunán ment végbe a Balkán-hegységben (*der Ursprung beider Zweige des rumunischen Volkes an die*

untere Donau in die Hämusländern zu versetzen wäre). (1862b:56.) Később Miklošič, mint majd látni fogjuk, ismét változtatott véleményén, amiben nem más játszott közre, mint Robert Rösler alább bemutatandó munkássága.

A szlovák filozófiadoktor, nyelvész és történész, a prágai egyetem könyvtárnoka, Pavel Jozef Šafařík 1837-ben írt *Slovanské starožitnosti* munkájának második, 1863-as kiadásában szintén bekapcsolódott a román eredet körüli vitába, szembeszállva a késői bevándorlás elméletével, illetve készpénznek véve a folytonosságot „Az oláhok mindkét ága, mind a Duna innenső, mind túlsó oldalán azonos eredetű, és azonos időben jött létre a trák-géták és a rómaiak keveredéséből, majd a 7–10. század során Dacia, a Haemus, Thesszália és Macedónia stb. hegyeiben őrződött meg. Később a nyugodtabb időszakokban elterpeszkedett a szomszédos síkságokig.” Vagyis Šafařík úgy vélte, hogy „a romanizált dákok a hegyekben rejtőztek, így vészelve át az összes későbbi vihart [pořímštění Dákové se ukryh v horách a přečkah všechny potomní bouře]”, ám a szlávokkal keveredtek, amit számtalan szláv eredetű román szó és térségi toponímia is tükröz. (1863:215–223.)

A cseh-osztrák földrajztudós és orientalista, Vilem Tomášek (németül: Wilhelm Tomasek) (1841–1901) első ízben *Über Brumalia und Rosalia nebst Bemerkungen über den bessischen Volksstamm* című írásában (1869) fejtette ki, hogy a trákok és különösen a bész-szoszok a római fennhatóság alatt, elsősorban a 4. századdal kezdődően gyorsan romanizálódtak. Leszármazottaik a szerző véleménye szerint a bolgárok eredeti településeiről érkeztek Píndoszba, ahol vlachokként vagy cincárokként váltak ismertté. Analóg körülmények között működve a romanizáció hasonló nyelvet és nemzeti életet teremthetett Traianus Dáciájában. Néhány évvel később, 1876-ban lényegében ugyanezen vélekedését ismétli meg rövid, *Zur walachischen Frage* című cikkében, immár a később terjedelmesen bemutatott rösleri okfejtéssel szállva vitába, mígnem 1882-re részben feladta nézeteit éppen eme ellenérvek hatására jutva el annak egykori támogatásától a kontinuitás megkérdőjelezéséig.

1870-ben ismét Nyugat-Európában fogalmazódott meg sommás és magabiztos ítélet a később irodalmi Nobel-díjban is részesült német ókortudós, Theodor Mommsen részéről, amelyet az *Über die römischen Ackerbrüder: Vortrag gehalten in der Singacademie* című tanulmányában fejtett ki. Eszerint Trajanus császár Rómából a hadjáratra történő elutazása előtt 101-ben és valószínűleg 105-ben is a táborban „áldozatokat mutattak be azon hadjáratok szerencsés kimeneteléért, amelyek eredményeként Erdély [Siebenbürgen] rómaivá lett, és amelyek megvetették a mai román nemzetiség alapját [der heutigen Nation der Rumänen]”. (1870:174.) Vagyis Mommsen lényegében a folytonosságtan képviselőjében osztozik annak „legradikálisabb” francia és angol híveivel.

A 19. század második felére láthatólag jelentős fölénybe kerül a Dunától északra formálódó dákorómán folytonosság gondolata. Ezt fordítja meg Rösler nagy horderejű szellemi erőfeszítésével, amelyet jelentőségére tekintettel az eddigiektől eltérően jelentős terjedelemben mutatunk be.

Az olmützi születésű Robert Rösler Mommsenhez, Sulzerhez és másokhoz hasonlóan szintén német nyelven jelentette meg könyvét 1871-ben, amelynek színvonalát és rendkívüli szellemi befolyását érzékelteti egyebek mellett az is, hogy a románság eredete és a kapcsolódó etnogenezis helye a nemzetközi fősodorban a fentebb kibontott nézetek mentén kiépülő diskurzus ellenére is a mai napig voltaképp tisztázatlan.

Rösler, aki Karel Kadlec még említésre kerülő munkája (1916:25.) szerint „halálos sebet ejtett a folytonosságtan”, *Romanische Studien: Untersuchungen Zur Alteren Geschichte Romaniens* című munkájának harmadik fejezete *Die Wohnsitze der Romanen im Mittelalter* címmel tartalmazza a legelgondolkodtatóbb állításokat e fenti hegemon helyzetbe jutó nézetek bírálata tekintetében.

Rösler mindenekelőtt leszögezi, hogy semmiféle történelmi anyag nem áll rendelkezésre a románság Dunán inneni jelenlétére a 3. és 8. század között. „A román nemzetről kérdezzünk, és nem találjuk azt, legalábbis nem ott, ahol azt kétségek nélkül feltételeztük [*zweif-felos annahm*]. (1871: 66.)

Dacia tartomány történelmi epizódja rövidebb, mint a folytonosságtan feltételezői hirdetik, hiszen noha való igaz, hogy Aurelianus üríti ki e provinciát, ám az már jóval korábban, Gallienus alatt gyakorlatilag majdnem elveszett. Az Aurelianus általi kiűrtést és a Moesiába való áttelepülést követően e populációnak „fel kellett szívódnia a későbbi lakosságban” (*mussten im Laufe der Zeit von den späteren überschichtenden Bevölkerungsmassen aufgesaugt werden*) (1871:68.) és a népvándorlás egymást követő, vandál, gót, hun, gepida és avar hullámaiban (1871:67–74.), s rámutatott a feltételezett részleges ott maradás életszerűtlenségére: elvégre, miért részesíthették volna előnyben a vadság világát a civilizáltságukra oly kényes telepesek a római légiók jelentette védelem helyett? (1871:69–70.)

Diocletianus 298-ban Pécs környékére és Moesiába telepített le karpokat, ekkor hallani utoljára dák törzsekről. Pryskos sem tesz említést romanizált dákokról az Attilához küldött bizánci küldöttség látogatásának contextusában a hun udvarban (1871:72–73.), ahol csakis az auszonok, vagyis egy közép- és dél-itáliai jellegű nép tagjai beszélnek a hunok és klientúrájuk köreiben latinul. Ellentétben a gedidákkal, Bizánc avarok általi, 627-es ostromakor sem hallani róluk, vagy ellentétben a szlávokkal, akik már 539-ben betörték Justinianus uralkodása alatt a bizánci fennhatóság alatt álló területekre, mintegy feltartóztathatatlan áradatként (*wie ein unaufhaltsamer Strom*), aminek következtében a régi népesség „végtelenül összezsugorodott” (*alte Bevölkerung unendlich verringert worden*). (1871:74.) Miután a bolgárok 485-ben először léptek át a Dunán, és a következő időkben ismételten betörték a Bizánci Birodalomba – például 499-ben, 502-ben, 559-ben, 626-ban –, hogy aztán a 678–680. években „ellenállhatatlan dühvel” hatoljanak be a moesiái partra, meghódították Várnát, valószínűleg kevés erőfeszítéssel legyűrték a Duna és a Hämus-hegység magasságai közötti szlávokat, legyőzve Konsztantinosz császárt és kikényszerítve az általuk elfoglalt régiók átadását. Ettől kezdve az alsó Moesiát, a két Daciát és a Kis-Szkhíthiát Bulgáriának hívják. Az uralkodó törzs azonban másfél évszázad után elvesztette anyanyelvét az őt körülvevő népes szláv tömegben, ahogy a vizigótok, nyugaton a langobárdok és a frankok is románizálódtak a nagyobb számú római alattvaló közepette. (1871:74.)

Rösler felveti, hogy az avarok a langobárdokkal és a szlávokkal építették hajóikat, pedig a megfelelő ismereteket és jártasságot az állítólagosan fennmaradt római kultúra közvetítésével kellett volna elsajátítaniuk. (1871:77.) A magyar honfoglalás utáni korszakokban a Kárpáton túl besenyő uralom volt, akik Maeotistól jutottak el Erdélyig és a Havasalföldre. A keleti kazárok és az északi oroszok ugyanúgy panaszkodtak e nyugtalan szomszédaikra, mint a magyarok és a bolgárok. (1871:78.) Bíborbanszületett Konstantin császár sem említi a románságot, aki pedig megteszi, nem rájuk gondol: a 10–11. századok fordulóján alkotó, gyakorta hivatkozási alapul szolgáló pecserszakai Nyesztor krónikájának „*volohjai*” Rösler terjedelmes cáfolata szerint egyértelműen a pannóniai frankok. (1871:79–83.) Manuel Komnénosz bizánci császár kétségtelenül számít a románság szolgálataira a királyi Magyarországgal szemben (1164), ám ez sem bizonyító erejű a Dunán inneni jelenlét tekintetében. (1871:85.)

A románságra tett utalások contextusában elérkezünk ahhoz a szemantikai zűrzavarhoz, amelyet már d’Anville is boncolgatott, jelesül, hogy a besenyőkre vonatkozó beszámolók valójában a vlahokra utalónak, igaz, ezúttal nem esik szó „tatárföldi” kitéről. Rösler szerint e Thunmannál is szereplő érv tévedés, hiszen a 12. századi Kadhubek Boldog Vince által használt releváns „*tibiane*” nem azonos a „csobán” szóval, mely utóbbi aligha kerülhetett Euró-

pápa az oszmán korszak előtt, tehát nem a vlah pásztorokra utal, hanem a besenyőkre. (1871:86–87.)

Rösler a román kereszténység kulcsfontosságú kérdésével folytatja. A vizigótokat az arianus Wulfila püspök térítette meg Bizáncból 388-ban, ahelyett, hogy ők az állítólagos romanizált dákok közvetítésével vették volna fel a keresztény hitet. Nem említi továbbá őket a besenyőket 1007 körül téríteni kezdő Bruno sem. (1871:88–91.) Majd az egyik legkeményebb és elgondolkodtatóbb kérdés megfogalmazása következik: A román papság hogy-hogy nem tud felmutatni egyetlen erőfeszítést sem a keresztény hit terjesztésére? A román szellemi teljesítmény egyetlen eleme sem került volna a legkisebb kapcsolatba sem a világ többi részével és Konstantinápolyal, a keleti egyház pátriárkájának székhelyével oly formában, ami dokumentálva lenne? (1871:94–95.)

Egy további érve a kontinuitás ellen a szászok jelenléte, akiket II. Géza király hívott be, olyan egészen távoli vidékekről is, mint a Rajna, akik „elsivatagosodott” területként tartották számon Erdélyt. Egy letelepedett, szorgalmas földmíves romanizált népesség jelenléte mellett vajon mi szükség lett volna az ő behozatalukra? (1871:96–97.) A vlahok első említése Rösler szerint jóval későbbi, mint Engel állítja: 1222–1224 közötti dokumentumok utalnak rájuk első ízben a „*terra Blachorum*” vagy (*silva Blacorum et Bissenorum*” területen Fogarastól délre és Szerdahelyen, szoros együttélésben a besenyőkkel. (1871:98–99.) Ezzel szemben jelenlétük a Dunától délre jól dokumentált: Bizánci és egyéb írók számos jelentést tesznek a vlahokról a Balkán-félszigeten, kezdve első említésükkkel, amikor meggyilkolják Dávidot, Sámuel bolgár cár testvérét 976-ban. (1871:107.) A 13. századdal kezdődően találjuk egyre nagyobb számban a vlahokat a Dunától északra, lassan megtelítve Havasalföldet és a környező országokat, míg Moesiában, egykori székhelyükön teljesen eltűntek, kivéve egyes szórványos enklávákat, miközben a szláv jelenlét ezzel szemben a Duna mindkét oldalán dokumentált. (1871:119., 127.)

A folytonosság elleni érvként veti fel Rösler a bolgárok kizárólagos uralmát is a (proto-) román egyház és fejedelemségek hivatalaiban egészen a 17. századig. Ha a Duna északi részén állítólagosan élő románság a számos egyéb nemzetiség között oly mértékű szellemi és politikai elszigeteltségben élt volna, amint azt a román történészek vélik, akkor egyházi életük kizárólag román vagy esetleg görög nyelven folyt volna, míg a hivatali élet csakis román vagy latin nyelven. Miként az sem elhanyagolható szempont az egyházi életet illetően, hogy a románságnak nincsen saját legendaköre, szentjeik egészen a közelmúltig többnyire bolgárok és görögök. (1871:129.)

Folytatva a nyelvészeti merítésű érvelést, Rösler megjegyzi, hogy a román hangtan a szláv nyelvek közül tipikusan a bolgárra, nem pedig a ruténra emlékeztet, ami délről északra történő migrációt feltételez. Megállapítja továbbá a román helyneveket vizsgálva, hogy Erdélyben nemcsak az ősi Dacia római településeinek nem maradt fenn latin neve, hanem a hegyek, völgyek, patakok stb. román nevei között sem találkozunk ilyennel, ellentétben jelentős számú szláv névvel. Havasalföldön és Moldovában a 14. század előtti időkből nem maradt fenn egyetlen román nevű város sem. (1871:28–30.)

Kopitar és Sulzer korábbi megfigyeléseit az albán nyelvi közelségről Rösler lefegyverző logikával és részletességgel tűzi napirendre. Tamás Lajos szerint egyenesen ez az a pont, ahol Sincaiék tanítása inogni kezd: „...amikor a nyelvtudományi kutatás fejlődésével egyidőben az oláh nyelv kapcsolatai szomszédaival, különösen az albánnal, mind világosabbá váltak. Lejárt azoknak az elméleteknek a kora is, amelyek a kontinuitás útjából az arumun nyelvet

a »gleiche Ursachen, gleiche Wirkungen« kényelmes érvével próbálták eltakarítani”,¹⁸ ahogy például azt korábban Tomášek (1869., 1876.) is tette.

Nincs nyoma a nyugati *rapprochement*-nak sem. A moesiai vlah-bolgár állam, illetve Asan és Peter testvérpár kezdeményezése a 12–13. század fordulóján Bizánc ellenében képezi bizonyos fókig azon anyasejtet (*Mutterzelle*), amelyből az új államalakulat egy válás nyomán (*durch Scheidung*) létrejött. A románság kultúrájának valamennyi eleme bolgár–görög jellegű a 13. és 14. században. Mindazon politikai intézmények, amelyeket a moéziai szlávok átvettek a bolgároktól és a bizánciaktól, a románokhoz kerültek; ehhez adódott a kereszténység görög rítusa az egyház területén. A havasalföldi állam megalapítása után semmi sem utal a román állami és egyházi életben nyugat-európai irányultságra, egyetlen szellemi kölcsönzés sem történt Nyugatról, mintha minden egy és ugyanazon levegőt lélegezne Ohriddal és Konstantinápolyval (*alles atmet eine und dieselbe Lebensluft*). (1871:139–140.)

Ugyanezen könyv *Die Anfänge der Ungarn und der anonyme Notar* című, negyedik fejezetében (1871:149–230) a szerző hosszasan és meggyőzően mutatja be a humanista történetírók tévedéseit, mely szempont figyelembevételére biztat általános érvénnyel egyébiránt a tanulmány elején idézett Robert Graves csakúgy, mint a román-amerikai Florin Curta is a balkáni szlávok kontextusában.¹⁹

Kadlec szerint Rösler munkája hatalmas benyomást tett. A szerző által összegyűjtött bizonyítékok ugyanis annyira meggyőzőek voltak, hogy a meghatározó – főként német – történészek, például Dümmler, Bidermann, Krones, Lorenz vagy Hertzberg, vagy a szlávok közül a bolgár Marin Drinov nem haboztak elismerésükkel adózni. (1916:33–34.) Sőt, Kadlec szerint Rösler egy románt, Eudoxiu Hurmuzachi bárót is megnyert érvelésével, aki *Fragmente zur Geschichte der Romania* című munkájában azon véleményének adott hangot, hogy a románok a 9. században telepedtek le a Duna bal partjára, amikor is a balkáni Bolgár Birodalom áttérpeszkedett a Dunán, majd később Erdélybe, amelynek őslakói a báró szerint kunok voltak. (1878:186.) Áttekintésében Kadlec ugyanitt megjegyzi: noha „a többi román kritikus ellenezte, hangjuk nem volt releváns, mivel a román történészek egyikének sem volt – az egyetlen Hasdeu kivételével – elég tudása ahhoz, hogy versenyre keljen Röslerrel. És még ő sem tudott tényeket állítani Rösler ellen.” (1916:33–34.)

A rösleri érvelés a cseh történész és politikus Konstantin Jireček *Geschichte der Bulgaren* című könyvének következő állítását is minden bizonnyal meghatározta: „...a románság dáciai származása sokkal sötétebb [mint a vlah szó etimológiája]. Folyamatos tartózkodása a jelenlegi lakóhelyén pozitív bizonyítékok híján az utóbbi időben erősen megkérdőjeleződött; e néprajzilag nagyon fontos kérdés körüli vitát mindenesetre még nem sikerült teljesen lezárni. A középkor első felében a bolgár és az orosz szlávok, majd a nomád magyarok, besenyők és románok alkották Moldva és Havasalföld lakosságát. Az, hogy ki élt a Kárpátok nap-sütötte magasságában akkoriban, rejtély.” (1876:220–221.) Mindazonáltal Jireček megkockáztatja: „valószínűleg román pásztorok népesítették be, akik korán költözhettek oda a Balkán-félsziget belseje felől. Amint a helynevek mutatják, az erdélyi völgyek szláv lakossággal rendelkeztek. A kunok kivonulása után a Dunától északra fekvő síkság kopár és elhagyott volt. Tehát a [román] pásztorok lejöttek a hegyekből, és a szlávok maradványai közé telepedtek. A szlávok asszimilálásakor több száz szót vettek át tőlük nemcsak a hétköznapi, hanem különösen a kereszténység fogalmainra vonatkozóan.” (1876:82.)

Ugyan határozottan utal arra, hogy a római uralom a fenyegető szomszéd népek folytán soha nem vert olyan mély gyökereket (*konnte niemals so feste Wurzeln schlagen*), mint

¹⁸ Tamás: *Rómaiak, románok és oláhok*, 108–109.

¹⁹ Graves: *Claudius, az Isten*, 105.; Curta, Florin: *Making of the Slavs*. Cambridge, 2004. 6–35.

például Hispániában vagy Afrikában, továbbá már Hadrianus lebonttatta a dunai hidat a barbároktól való félelmében, a latin folytonosságot adottnak tekinti, „anélkül, hogy a rómaiak összeolvadtak volna a dákokkal” (*ohne mit den Dakern verschmolzen zu sein*). (1876:74.)

Jireček ugyan Nyesztor volohjaiban, ellentétben Röslerrel, a rómaiak leszármazottait véli felfedezni, azonban Šafárikkal szemben nem keltáknak tekinti őket. (1876:76.) Később megállapítja azt is, hogy a 7. század derekára zárult le a Balkán szlávok általi gyarmatosítása. Ennek megfelelően horvátok, szerbek és a többi, később bolgárnak nevezett szlávok éltek a félszigeten, amelynek „jószerivel minden sarkát [nahezu jeder Winkel] ők népesítették be [...] Az őslakos római és trák-illír nép a hegyekbe szorult, vagy engedelmeskedtek a síkságon élő szlávoknak [den Slawen botmässig gemacht]. Fokozatosan egyesültek a szlávokkal, mely folyamatoknak még mindig egyértelmű bizonyítékát kínálja a nyelv.” Azt, hogy e hegyekbe vonulás a Dunán innen is végbement-e, nem részletezi. (1876:76., 92.) Évtizedekkel később *Geschichte der Serben* című, szintén nagyszabású művében Jireček lényegében megismétli eme következtetéseit a románság kialakulását illetően. Mindkét munkájában megállapítja továbbá a balkáni latin és görög nyelvi és kulturális befolyás földrajzi rétegződésének hozzávetőleges határait. (1876:66., 1911:38–39.)

Az államjogász és statisztikus Hermann Ignaz Bidermann *Die Romanen und ihre Verbreitung in Österreich* című művében bizonyos változtatással elfogadta Rösler elméletét a román etnogenezis balkáni helyszínét illetően. A románokat részben – Šafárikra emlékeztetve és Jirečekkel ellentétben – a kelto-liguroktól származtatta, akik véleménye szerint kapcsot képeztek a római kultúra és a román „utánszat” között (*Bindeglied zwischen römischer Cultur und romanischer Nachahmung*). (1877:93–94.) Fizikális jegyekben „a befolyásuk a mai napig megfigyelhető a románok körében, bár ezek az emlékeztetőjegyek egyre inkább eltűnnek a szomszéd szlávokkal való összeolvadás [Aufsaugung] során”. (1877:95.) Bidermann véleménye szerint a románság minden ága kelta-ligur eredetet mutat, és az egész román nemzet létrejötte a Balkán-félszigeten belsejében keresendő (*in das Innere der Balkan-Halbinsel verlegt*). A román nemzet minél inkább északra került, ezáltal eltávolodva a Duna és a Balkán hegység közötti bölcsőjétől (*von seiner eigentlichen Geburtstätte zwischen der Donau und dem Balkan-gebirge entfernt*), annál erősebben tért el a kelta-ligur keveréktől. (1877:94–95.)

Francia nyelvterületről is akadtak támogatói Rösler elméletének. C. de la Berge szembefordulva a Dunán inneni folytonosság feltételezésének francia hagyományaival (d’Anville, Thierry stb.) *Essai sur le règne de Trajan* című írásában úgy vélte, hogy noha „Pelágiusz és társai híres példája, akik az Asztúriai-hegyvidékre vonultak ki, hogy innen kitörve ériék el az arabokkal szembeni sikereiket, bizonyos mértékig hitelességet kölcsönöz a Romániában elterjedt véleménynek”, „Rösler azonban olyan megfontolások segítségével támadta meg [a daciai folytonosságtant], amelyeket szerintem nehéz megcáfolni”. Ennek megfelelően hiányolta a régészeti leleteket és a népvándorlás időszakának gót, hun, gepida, avar, bolgár, magyar, besenyő és kun nyelvi rétegeit, illetve örökségét a románban: „Éppen ellenkezőleg, a szókincs nem latin részét olyan nyelvekből kölcsönözték, amelyeket a 13. századig csak a Dunától délre beszéltek, például albán, bolgár és görög” – veszi át a röslériánus érvelést. Megismétli továbbá, hogy semmilyen erőfeszítésnek sem maradt írásos nyoma (*on ne cite aucun effort*) a hátrahagyott lakosság felkutatására és az impérium helyreállítására, például a barbárokat legyőző Konstantin császár részéről, ami pedig logikusan következhetett volna. Azzal a konklúzióval zár de la Berge, hogy „Róma nyoma annál inkább belevésődött ennek a népnek a szívébe, aki messzire vitte és megőrizte azt”, végül olyan területeket is a magáévá téve, ahová a „Római Birodalom sem nyelvét, sem fegyvereit, de még a nevét sem vitte el soha”. (1877:69–70.)

Rösler egyik első jelentős bírálója az osztrák ókortudós, Julius Jung volt, aki 1877-ben *Römer und Romaner in den Donauländern: historisch-ethnographische Studien* című művében foglalkozott a témával. Már könyve előszavában előrebocsájtotta, hogy a Rajna és a Duna „nemcsak az antik Róma határai, hanem áramlatai is voltak” (*nicht nur Rom's Grenze sondern auch Rom's Ströme gewesen sind*). (1877:V.) Röslerrel különösen a könyv nyolcadik, „*Ladiner*” oder „*Walchen*”, „*Rumunen*” oder „*Walachen*” und deren Schicksale im *Mittelalter* című fejezetében (1877:206–282.) száll vitába. Mivel Daciat előzőleg a dákok csak gyengén népesítették be, a gyarmatosítók segítségével történő romanizálás ott éppen-séggel gyorsabban haladt előre, mint másutt (*schnellere Fortschritte gemacht als anderwo*). (1877:239.) Ha Rösler nemcsak a románokra, hanem más Duna menti rómaiakra is figyelt volna, akkor más eredményre jut. Egy romanizált kelta analógia érvényével (Britannia, Raetia) kapcsolatban azonban maga is megállapítja: „nem tudhatunk sokat ezekről a dolgokról”. Mindeztre hozzáteszi: a „történelem sötétsége olyan dolgokat rejthet, amelyeket hajlamosak vagyunk túl könnyen hihetetlennek tekinteni”. (1877:240.)

Rösler érvelésében véleménye szerint tévedés továbbá az, hogy a római korból származó ősi neveket ne őrizték volna meg az ókori Dacia területén. Olyan római eredetű helység- és folyónevek, mint az Ompoly, a Szamos, a Berzava és a Berzovia (magyarul: Zsidovin) ugyanis a közösség folytonosságáról tanúskodnak. (1877:240.) Az a tény, hogy legfeljebb egyik vagy másik római város vagy *mansio* tartotta meg a nevét, azzal magyarázható, hogy a városi településeket kiürítették, e tekintetben Jung rétoromán analógiával él. A vidéki nomenklatúra mindenesetre változatlan maradt, és a Bukovina–Máramaros–Erdély háromszögben fekvő hegyek nevei még mindig román nyelvűek, mégpedig annak archaikus formáját őrizve meg. (1877:241–242.)

Jung szerint a római szerző, Flavius Vopiscus, aki a vitatott hitelességű *Historiae Augustae* egyik szerzője is, annyira nem tekinthető megbízható forrásnak, mint amennyire Rösler (1871:68.) rá hivatkozva alapvetésnek tekinti Dacia teljes kiürítését. Noha Jung szerint csakugyan nem történik utalás a vlachokra 976-ig, ám ennek ellenkezőjére sem, s véleménye szerint a bizánci források hiánya pusztán az érdeklődés hiányával magyarázható. (1877:244.)

Vitatja továbbá Rösler (1871:148.) abbéli nézetét is, hogy a román, rumuny stb. endoníma valójában Bizánc referenciája lenne. Jung amellett is érvel, hogy nemcsak a Balkán-félszigetre, hanem az egykori Dacia területére is igaz, hogy a rómaiak leszármazottai részben ellenálltak a szlávok asszimiláló erejének. Hasonló kapcsolat alakult ki a két fél között, mint később Angliában a normannok és az angolszászok között. Ennek beszédes tanúbizonysága a Jung korabeli román nyelv, amelyben a latin elem aránya a szlávhoz szinte azonos, ahogy a szigetország esetén is az a germán réteg aránya a beszivárgott francia alkotóelemekéhez viszonyítva. Azt mindenesetre maga Jung is elismeri, hogy a szlávizmus nyomott hagyott az egész oláh „fajon” (*Raçe*). Ezt ténynek veszi, olyannyira, hogy Diezhez és Sulzerhez hasonlóan maga is számszerűsített példával illusztrálja a szláv befolyást: a szótár 'b' betűjénél 42 latin és 105 egyéb eredetű szó szerepel. Konklúziója szerint a szlávok „faragatlan” (*rohe*) román lakossággal találkoztak, akikbe beleoltották kultúrájukat és nyelvüket. (1877:254–256.)

A szláv nyelv a különösen a 9. században virágzó óegyházi nyelven keresztül gyakorolt jelentős hatást. A románok szláv hatás alatt álltak mind a Balkán-félszigeten, mind a volt Dacia területén, legalábbis egy ideig. Csak a 11. században állt be fordulat, amikor a II. Baszileiosz által elpusztított Bolgár Birodalom elbukott. Az új görög uralom alatt a bolgárok és a vlachok már egyenlő társadalmi-politikai súllyal bírtak (1877:257.)

Ha nem is osztja Jung a bevándorlás-elméletet, azzal ő is egyetért, hogy a vlachok súlypontja idővel a Dunától északra tolódott ezekben az évszázadokban. A bizánci történetírók számára – ellentétben az ún. „nagy-olahiai” (thesszáliai) és a Duna alatti bolgár „fehér-

vlahokkal” – az északiak nem voltak annyira fontosak, és általában ’szkiták’ (*Scythen*) gyűjtőnéven szerepelnek. Hivatalosan csak az uraikról, a különféle „török nemzetiségekről”, a besenyőkről, a kunokról és a magyarokról esik szó, akik közül az utóbbiak fennhatósága alá Bulgária 1019-es megszünésével kerültek Erdélyben. (1877:258–259.)

Amíg Rösler szerint a románok kizárása az előjogok birtokosi köréből annak következménye, hogy későn érkeztek Erdély elsivatagosodt részeire, hasonlóan a teuton és szász telepesekhez, addig Jung számos példával mutat rá, hogy az olyan hivatkozott korabeli fogalmak, mint például az elsivatagosodás, nem pontosak. (1877:268–272) Jung végül – talán némileg önellentmondásban – felveti, hogy történelmietlen nemzeteket keresni a premodern időszakban, és indokoltnak látja az osztályérdekek rendező elvének figyelembevételét a történelmi elemzés során, alighanem marxi hatásra. (1877: 274.)

Kadlec szerint eme ellenérvek, ahogy azoknak Jung 1881-ben megjelent további, *Die romanischen Landschaften des römischen Reiches* című munkája általi kiegészítése sem szolgáltatott elegendő cáfolatot, hiszen „a Rösler elmélete mögötti teljesítmény olyan nagy[szabású] és meggyőző volt [byl tak veliký a přesvědčivý], hogy Jung kétségtelenül jelentős tudása sem volt elegendő a folytonosság hipotézisének megmentéséhez”. (1916:38.)

Az erdélyi szász régész, Karl Gooss *Die neueste Literatur über die Frage der Herkunft der Rumänen* (1879) című tanulmányában elutasította Jung tanait. Cáfolta, hogy a rómaiak teljesen romanizálták volna a dákokat, rámutatva arra, hogy a szlávok, akik az avarok alárendeltségében törtek előre, nem találtak római helységneveket a térségben. Ulpia Trajana és Apulum szláv neveket kaptak, Grădište és Belgrad (később: Sarmizegetusa és Alba Iulia, magyarul: Várhely és Gyulafehérvár).

A cseh régész és őskortudós, Josef Ladislav Pič (1847–1911) *Über die Abstammung der Rumänen* című munkájában kétségbe vonja a vlach hozzájárulást a bolgár államalkotáshoz és annak fenntartásához, azt Junggal és másokkal szemben tisztán bolgárnak véli. Másikül Pič Jung oldalára állt, amennyiben az erdélyi románok tartós letelepedettségét a bolgár időkből eredezteti. Ezt alátámasztja szerinte „kvázi-autonóm” jogállásuk, sőt örökös birtokaik rendi garanciái is, amire egy 1231-es dokumentum enged következtetni. Szembeállítja ugyanakkor a románság ennek megfelelően körvonalazható életvitelét a vlachok balkáni félvad, földművelés helyett pásztorkodó gyakorlatával. Ebből azt a konklúziót vonja le, hogy az előbbi életforma több évszázados letelepedési és szerveződési előzményeket feltételez. (1880:70–96.) Munkája második, *Das romanische Element im alten Dacien* című fejezetében megjegyzi továbbá, hogy azon román nemzeti tradíció, hogy a moldvai és havasalföldi fejedelemségeket a történelmi Magyarország területéről alapították, nem pedig a Balkán-félszigetről, szintén a bevándorlás-elmélet ellen szól. (1880:97–200.) Szerinte az, hogy az erdélyi vlachok előjogainak, ellentétben a németek, a szerbek és a kunok privilégiumaival, hasonlóan a szlovákok és a rutének esetéhez, nincsen írott jogszabályi háttérük, azt jelzi, hogy az északi szlávokhoz hasonlóan előbb éltek Magyarország területén, és csak a később érkezettek részesültek írott garanciákban. (1880:195–196.) Megkísérli rekonstruálni továbbá a Kelet felől érkező gótok előli kivándorlás lefolyását is. Szerinte a Meszesi kapu mentén váltak ketté, egyik részük Máramaros és talán Szatmár megyékbe került, másik részük Temes, Hunyad bánati és dél-erdélyi vidékeire. (1880:199.)

Mindazonáltal e felhangok és továbbra is vitatott pontok mellett is joggal állapítja meg Lajos Tamás, hogy Rösler nagyhatású művének megjelenése után „mindinkább bizonyosnak látszott, hogy a kontinuitás elméletét nemcsak történelmi érvekkel, de az egyre tisztább körvonalakban kibontakozó nyelvtudományi érvekkel is mindinkább sarokba lehet szorítani”.²⁰

²⁰ Tamás: *Rómaiak, románok és oláhok*, 37.

Többen is ennek a munkának az elolvasása után adták fel addigi véleményeiket, s váltak maguk is a kontinuitás tagadóivá.

Igaz ez, amint azt előre bocsájtottam már fentebb, magára a szlovén Miklošičre és a cseh-országi Tomášekre is. Az előbbi *Ober die Wanderungen der Rumunen in den dalmatischen Alpen und den Karpaten* című tanulmányában ismét érinti a románság etnogenezisének tájolási kérdését, rámutatva, hogy a román nemzetiséget a Duna déli részén kell keresni, ahonnan az isztriai románok is származnak. Arra a kérdésre, hogy az isztriai románok miként jutottak mai településeikre, Miklošič ezt válaszolja: „a románok a Balkán-félsziget valamelyik helyéről hatoltak be Szerbia területére, onnan pedig északabbra, a horvátok által lakott országokba, nem nagy tömegben, hanem kóborló pásztorokként kis csoportokban, anélkül, hogy felhívták volna magukra a történetírók figyelmét, észrevétlenül. A trieszti táj kétségtelenül a vonulás végpontja volt. Ami a migráció idejét illeti, csak bizonyos valószínűséggel fogadhatjuk el, hogy e vándorlás a 14. századra esett.” (1880: 2–6.)

Tomášek utoljára 1882-ben fejtette ki véleményét a román kérdésről, *Zur Kunde der Haemus-Halbinsel* című, topográfiai, régészeti és néprajzi gyűjteményének három fejezetében (1882:474–498.) is tárgyalva a románságot, melyek közül a legfontosabb számunkra az ötödik fejezet. E helyen felsorakoztatja a mindkét ellentétes elmélet hívei által bemutatott bizonyítékokat. Helyt ad azon vélekedésnek, hogy a román lakosság apró maradványai megmaradtak Traianus Dáciájában, de a migrációs hullámok közepette eltűntek (*unter den Fluthwellen der Völkerwanderung begraben worden*). (1882:479.) Az *ex silentio* érveket semmilyen módon nem lehet figyelmen kívül hagyni. Tomášek úgy véli, hogy ha a Duna északi részén romanizált közösségek maradványai fennmaradtak volna, akkor azokat többször is említeni kellett volna, például amikor a római csapatoknak ki kellett törniük a Dunán túlra, Konstantin császár 358-as expedíciója vagy Valens 367-as akciója kapcsán. De a rómaiakról semmit nem hallani (*von Romanen hören wir nichts*)! (1882:481.) A folytonosság hívei mindazonáltal joggal hivatkozhatnak egyetlen tényezőre. Eddig a kutatóknak semmiféle írásos bizonyítékot nem sikerült találni balkáni vlahok dunai átkelésére. Pedig kénytelenek feltételezni a vlahok hirtelen vándorlását, amiről viszont a vonatkozó beszámolók teljesen hallgatnak, pedig annak sokszor kellett ismétlődnie ahhoz, hogy a vlahok letelepedését eredményezze a Duna északi részén. (1882:482.) Más szóval, sem a jelenlétre, sem a bevándorlásra nincsenek utalások!

Még ha nincs is közvetlen bizonyíték a szóban forgó átmenetekre, legalább megközelítőleg meg lehet határozni azt az időpontot, amikor azok lezajlottak. Tomášek csatlakozik a társszerző galíciai születésű filológus Emil Kałużniacki sejtéséhez, amely szerint az orosz Hüpátia Kódex (Ipatyevszkaja Letopisz) által 1160-ban említett, máig vitatott elhelyezkedésű, talán a Déli-Bug felső folyásánál fekvő Bolochovo valószínűleg vlah település volt. Kałużniacki az 1130 és 1164 közötti időszakot különösen kedvezőnek találta a vlah pásztorok és fegyveresek, valamint kereskedők Moldovába érkezése szempontjából. Tomášek úgy véli, hogy a *terminus a quo* még hátrébb tolható. Vagyis a vándorlásoknak korábban kellett lezajlaniuk annál, ahogy Rösler feltételezi. A magyarok és a mögöttük özönlő besenyők első inváziója során a Dunán való átkelés feltételei nem voltak túl kedvezők. Csakis akkor, amikor a besenyők vezetőikkel az élen felvették a kereszténységet (körülbelül 1048), és fészket raktak a bolgár al-Duna menti részeken, Szredec és Nis területén telepedve le s közeli kapcsolatokat építve ki az őslakosokkal, akkor szakadtak át azok a gátak, amelyeket a bizánci politika a barbárok elé állított az Al-Dunán. (1882:482–483.)

A 11. század végén (1095) azt olvashatjuk, hogy a kunok a vlahoktól kaptak jelentéseket a Haemus-hegységen átvethető utakról és ösvényekről. Tomášek az 1074–1144 közötti időszakot, amelynek során a Duna mindkét partja azonos uralom alatt állt, tekinti a legkedvezőbb-

nek a vlah elemek egyéni és tömeges vándorlásához a síkságra és a hegyvidékekre a Dunán innen. Véleménye szerint ezt megerősíti a vlahok és besenyők későbbi, az erdélyi területen kovácsolódott szövetsége, amelyet a „Blacorum et Bissenorum” megnevezés is tükröz 1224 körül. (1882:485.)

I. (Nagy) Manuél (1143–1180) bizánci császár uralma időszakára Tomásek szerint a Dunától északra már bizonyosan sok vlah település létezhetett. Szerinte nem kizárólag pásztorkról van szó, sőt számára a római eredetű román kifejezések bőséges kínálata a kereskedelem és mezőgazdaság terén a romanizáció kulturális körülményeinek folytonosságáról árulkodik. A kovácsmesterség és az összes ipari tevékenység, például a vasáruelőállítás, a szőlőtermesztés, a szarvasmarhatenyésztés mindig a vlahokhoz kapcsolódott. Ugyanakkor a kunokkal szoros kapcsolatba kerültek, erről tanúskodnak a Moldvából a Magyar Királyság területére érkező kunok olyan egyértelműen nem türk eredetű nevei, mint a Turtul, Mantula, Nester, Kystre Tastra stb. Tomásek vélekedése szerint a huculok feltehetőleg a Kelet-Kárpátokban elrománosodott úzok vagy kunok lehettek. (1882:484–486.) Bulgária területén a szláv elem túlsúlyba került, ezzel párhuzamosan a Dunán innen eltűnt, míg az románok fokozatosan magukba olvasztották a kunokat, és egyre inkább meghatározók lettek északon, ami a folytonos migráció bizonyítéka. (1882:486.)

Tomásek szerint szó sem lehet a Kárpátok területén a római idők óta folytonos román településekről. Ezt bizonyítja a nyelv, amelynek alapja nem a korábbi császári időszak *sermo latinusa*, hanem a Kr. u. 400–600 közötti *sermo rusticus*. (1882:486.) Tomásek a román egyházi terminológia vizsgálatára alapozza ezt a véleményét. (1882:489–490.)

Tomásek eme utolsó munkájában egyetértett Röslerrel, aki Moesia középső részét a vlahok „méhlepényének” tekintette. Valahol Dardania nyugati hegyeiben a vlahok valószínűleg zárt településeket foglaltak el. Megállapítja, hogy ott és a mai délnyugat-szerbiai Raška történeti régió közelében találunk olyan területet, amelyet még a későbbi szerb időkben is Stari Vlahnak hívnak. A legintenzívebb kapcsolatok a rómaiak és az illír nemzetiség között ott formálódtak. Maguk a dardánok pedig illír származásúak voltak. (1882:496–497.) Végeredményben a románoktól a római elemet el nem vitató Tomásekben még inkább meggyőződéssé ért, hogy a macedoromán lakosság eredete a bésszoszokig, az isztro-dalmát és dunán túli vlahoké pedig Dacia Aureliana egykori lakóiig ér. (1882: 498.)

Thomas Hodgkin (1831–1913) brit történész az English Historical Review folyóiratban publikált *The Roman Province of Dacia* című tanulmányában érinti a kérdés történelmi összefüggéseit, és erős kételyekkel illeti Dacia földrajzi méretének azon a Kr. u. 1-2. században élt ókori szerző és matematikus Klaudiosz Ptolemaiosz óta hagyományozódott felfogását, hogy e tartomány a Tiszától a Dnyeszterig, illetve az Észak-Kárpátoktól a Dunáig terjedt volna. Hodgkin ezt túlzásnak tartja, és e tekintetben hivatkozik Mommsenre is, aki szerint legfeljebb két légio állomásozott az ókori Daciában, és a római Britanniával állítja szembe, ahol három légio tartózkodott egy jóval kisebb területen (emlékeztetőül, ez az egyébiránt igen fontos észrevétel a német szerzőtől nem jelenti azt, hogy maga Mommsen a folytonosság kritikusa lenne). Arra is utal ezt követően, hogy „most már általánosan bevallott dolog, hogy nem szabad Trajanus tartományának határaitra következtetni” a Trákiában, Macedóniában és Thesszáliában is beszélt román nyelv elterjedtségéből. (1887:100–108.)

Fontos megjegyezni, hogy a szóban forgó, korábban több alkalommal is a folytonosságtan híveként emlegetett Theodor Mommsen fő munkájában, az 1902-ben Nobel-díjjal kitüntetett, eredetileg az 1850-es években megjelent *Römische Geschichte*n című művében nem található kifejezett utalás a római–román folytonosságra. Ehelyett egy nehezen tartható, perifériális daciai tartomány portréja bontakozik ki, „amelyet egészében véve különként kezeltek” (*es wurde die neue Provinz im Ganzen als eine exzentrische Position*

behandelt). E helyen egyebek mellett azt is megjegyzi a szerző, hogy a Duna – sokkalta inkább, mint a Rajna nyugaton – „a római civilizáció határa és a határvédelem tényleges támaszpontja maradt” (*die Grenze der römischen Civilisation und der eigentliche Stützpunkt der Grenzvertheidigung*). (1885:205–206.)

Dacia elvesztését Mommsen Röslerhez (1871:66.) hasonlóan korábbra teszi, annak Aurelianus általi kiűrésében inkább csak egy folyamat szimbolikus záróaktusát látja, nem pedig kezdetét, amennyiben a tartomány római irányítását megörökítő utolsó pénzérme 255-ből származik (ami a Rösler által Dacia utolsó közvetlen római uralkodójaként azonosított Gallienus (253–268) uralkodása idejére esik. (1885:220.)

Mommsen művének tekintélyes elismerése Nobel-díj formájában már a 20. században történt, amely történelmi időszak később elementáris erővel tűzte napirendre e kérdések politikai vetületét.

Mommsen tanítványa, az angol régész, Francis J. Haverfield (1860–1919) *The Romanization of Roman Britain* című könyvében (1905) nem foglalkozik sem Daciával, sem a románság etnogenezisével, mindenesetre megállapítja, hogy általánosságban a „római keletet” sokkal nehezebb volt „romanizálni”, mint a „római nyugatot”: „E földek romanizálása politikai jellegű volt. Lakóik végül megtanulták rómaiaknak nevezni és tekinteni magukat. De nem vették át a római nyelvet vagy a római civilizációt.” (1905:11–12.)

Szintén egy brit, noha nem angol, hanem skót történész és publicista alig néhány évvel később (1908) a következőt állapítja meg *Racial problems in Hungary* című írásában, egyben immár felvillantva az akadémiai-tudományos kérdések politikai színterét is: „A románok azt állítják, hogy Dacia római gyarmatosítóinak leszármazottai, következésképpen a terület eredeti tulajdonosainak tekintik magukat [...] Igaz, hogy az említett dátum [13. század] előtti jelenlétükről semmilyen történelmi bizonyíték nem adható; de minden valószínűség szerint az igazság félúton található a rivális elméletek között. A régi dáko-római lakosság maradáka a hegyekbe szökött, és így magot képezhetett a későbbi középkorban Havasalföldről bevándorolt nomád marha- és juhásztorok [nomadic herdsmen and shepherds] számára.” Ezután a szerző megfordítja a hegyi elszigeteltség érvét: „Aligha hihető, hogy a román nyelv megőrzött volna ennyi latin hatást, ha a sötét [közép]korban [Dark Ages] a területe pusztán Havasalföld nagy síkságára korlátozódott volna; a románok és azon bolgárok ellentéte pedig, akik lemondtak tatár származásukról és szláv nyelvet fogadtak el, arra utal, hogy az előbbieket a hegyvidéki otthon viszonylagos biztonságát és elkülönülését élvezték. Ez azonban merőben olyan sejtés, amelynek értéke inkább tudományos, mint politikai jellegű.” (1908:6.) E sorok szerzője nem más, mint a magyar történelemből is jól ismert Robert William Seton-Watson (1879–1951). Ezzel a már közvetlen politikai összefüggéseket és folyamatokat szimbolizáló szerzővel (aki ironikusan, mint láttuk, éppenséggel tagadja mindezt!) a szellemi élet a közélet színpadára sodródik, ahol az akadémiai vita már nyílt történelmi és államhatalmi téttel terhelt. Más szóval: a történetírást felváltja a „történelemcsinálás”, hogy Szabó Dezső szóalkotásával éljek.²¹ A tudományos fejtegetések pedig ezzel karöltve átadják helyüket azon identitásorientált, illetve politikailag motivált perspektíváknak, amelyek – noha alapvetően túlmutatnak e tanulmány keretein – olyan torzító hatásokkal járnak, melyekről érintőlegesen már szoltunk.

²¹ Szabó Dezső: *Az elsodort falu*. Debrecen, 1989. 91.

BIBLIOGRÁFIA

- Adelung, Johann Christoph: *Mithridates, oder allgemeine Sprachenkunde*. Vossische Buchhandlung, 1806.
- Bidermann, Hermann Ignaz: *Die Romanen und ihre Verbreitung in Österreich*. Graz, 1877.
- D'Anville, Jean Baptiste Bourguignon: *Géographie Ancienne Abrégée*. Paris, 1768.
- D'Anville, Jean Baptiste Bourguignon: *États formé apres la chute de l'Empire Romain en Occident*. Paris, 1771.
- De la Berge, Camille: *Essai Essai sur le règne de Trajan*. Paris, 1877.
- Diez, Friedrich Christian: *Grammatik der romanischen Sprachen*. Bonn, 1856.
- Gibbon, Edward: *The History of the Decline and Fall of the Roman Empire*. London, 1776.
- Gooss, Karl: *Die neueste Literatur über die Frage der Herkunft der Rumänen* (Korrespondenzblatt des Vereins für Siebenbürgische Landeskunde, I., Nagyszeben, 1878. 17–22., 28–39.).
- Haverfield, Francis J.: *The Romanization of Roman Britain*. Oxford, 1905.
- Hodgkin, Thomas: *The Roman Province of Dacia*. English Historical Review. Vol. 2. 1887. 100–103.
- Hurmuzachi, Eudoxiu, báró: *Fragmente zur Geschichte der Romania*. Bd. 1. Bukarest, 1878.
- Jirecek, Konstantin: *Geschichte der Bulgaren*. Prag, 1876.
- Jirecek, Konstantin: *Geschichte der Serben*. Gotha, 1911.
- Jung, Julius: *Römer und Romaner in den Donauländern: historisch-ethnographische Studien*. Innsbruck, 1877.
- Jung, Julius: *Die romanischen Landschaften des römischen Reiches*. Innsbruck, 1881.
- Kadlec, Karel: *Valaši a Valašské právo v zemích slovanských a uherských: S úvodem podávajícím přehled theorii o vzniku Rumunského národa*. Česká akademie, 1916.
- Kopitar, Jernej: *Walachische Literatur*. Wiener Allgemeine Literaturzeitung, 1813. december 7. (Nr. 98) 1551–1565.
- Kopitar, Jernej: *Albanische, walachische und bulgarische Sprache*. Jahrbücher der Literatur, Bd. 46. (1829) 59–106.
- Leake, William Martin: *Researches in Greece*. London, 1814.
- Miklošič, Franc: *Die slavischen Elemente im Rumunischen Denkschriften*. Österreichische Akademie der Wissenschaften. Philosophisch-Historische Klasse 12, 1. 1–54. Wien, 1862.
- Miklošič, Franc: *Die istrischen Rumunen*. Fügélék. Die slavischen Elemente im Rumunischen. Denkschriften. Österreichische Akademie der Wissenschaften. Philosophisch-Historische Klasse 12, 1. 55–70. Wien, 1862.
- Miklošič, Franc – Kalužniacki, Emil: *Über die Wanderungen der Rumunen in den dalmatischen Alpen und den Karpaten*. Denkschriften der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften Philosophisch-Historische Classe, 30,1. 1880. 1–66.
- Mommsen, Theodor: *Über die römischen Ackerbrüder: Vortrag gehalten in der Singacademie*. Grenzboten, II. 1870. 161–178.
- Mommsen, Theodor: *Römische Geschichten*. Leipzig, 1885.
- Piř, Josef Ladislav: *Über die Abstammung der Rumänen*. Leipzig, 1880.
- Prichard, James Cowles: *Researches into the Physical History of Mankind*. London, 1841.
- Rösler, Robert: *Romanische Studien: Untersuchungen Zur Alteren Geschichte Romaniens*. Leipzig, 1871.
- Šafárik, Pavel Jozef: *Slovanské starožitnosti*. Sebrané Spisy II., Praha, 1863. 215–223.)
- Sartori, Franz: *Historisch-ethnographische Übersicht der Wissenschaftlichen Cultur, Geistesthätigkeit und Literatur des Österreichischen Kaiserthums nach seinem mannigfaltigen Sprachen und deren Bildungsstufen*. Wien. 1830.
- Schlözer, August Ludwig von (1771) *Allgemeine nordische Geschichte*. Halle: Johann Justinus Gebauer.
- Seton-Watson, Robert William: *Racial Problems in Hungary*. London: 1908.
- Sulzer, Joseph: *Geschichte des transalpinen Daciens, das ist: der Walachey, Moldau und Bassarabiens; im Zusammenhang mit der Geschichte des übrigen Daciens* (3 Bd.). Wien, 1781–1782.

Thierry, Amédée: *Histoire d'Attila*. Paris, 1856.

Thierry, Amédée: *Tableau de l'Empire Romain*. Paris, 1862.

Thunmann, Erich: *Untersuchungen über die Geschichte der östlichen europäischen Völker*. Leipzig, 1774.

Tomášek, Vilem: *Über Brumalia und Rosalia nebst Bemerkungen über den bessischen Volksstamm*. Österreichische Akademie der Wissenschaften. Philosophisch-Historische Klasse: Bd. 60. Sitzungsber, Wien, 1869. 351–404.

Tomášek, Vilem: *Zur walachischen Frage*. Zeitschrift für die österreichischen Gymnasien (1876) 342–346.

Tomášek, Vilem: *Zur Kunde der Haemus-Halbinsel*. Österreichische Akademie der Wissenschaften. Philosophisch-Historische Klasse, Bd. 99. Sitzungsber, Wien, 1882.